

RECENZIJOS

Krišjānis Ancītis. **Aknīstes izloksne**. Izloksnes statika un dinamika. Ievads, fonētika, morfoloģija. Izdevniecība „Zinātne“. Rīga, 1977, 375 p.

Tai išsamus latvių aukštaičių (augšzemniekų) tarmės Aknystos apylinkėse aprašas. Mums šis darbas ypač įdomus dar ir dėl to, kad Aknysta yra prie pat Lietuvos, ties Rokiškio, ir šio krašto gyventojų kalboje esama nemaža lietuviškų elementų. Autorius ne vien statiškai aprašo tarmės faktus, bet stengiasi išaiškinti ir jų kilmę. Tai dar labiau padidina knygos vertę. Darbas negali nekelti baltistų susidomėjimo.

Autorius Krišjanis Ancytis pats yra aprašomosios tarmės atstovas. Savo gimtąją tarmę jis tyrė apie 30 metų. Tasai darbas buvo, galima sakyti, jo gyvenimo tikslas. Dar vaikystėje jam parūpo, kodėl gimtajame krašte žmonių kalba skiriasi nuo tos, kuria Rygoje rašomos knygos. Tas domėjimasis vėliau jį atvedė į Rygos universiteto filologijos fakultetą. Prof. J. Endzelyno paskatintas, nuo 1931 metų ėmė sistemingai kaupti Aknystos apylinkių tarmės duomenis ir moksliskai juos tyrinėti. 1935 m. „Filologu biedribas raksti“ XV tome paskelbė savo gimtosios tarmės aprašą¹, kurį vėliau pildė.

Jau pirmieji darbai rodė autoriaus sugebėjimus. Tačiau gyvenimas taip susiklostė, kad duoną pelnyti iš gimtosios kalbos tyrinėjimo autoriui teko tik amžiaus pabaigoje, kada pradėjo dirbti Latvijos TSR Mokslų Akademijos Kalbos ir literatūros instituto žodynų sektoriuje.

K. Ancytis – labai produktyvus autorius. Latvių kalbos, latvių literatūros ir su šiomis svarbiausiomis temomis susijusiais klausimais per neilgą savo gyvenimą yra paskelbęs net apie 200 straipsnių. Ypač pažymėtinas kar-

tu su Aleksandru Jansonu parašytas darbas „Vidžemės etniškosios istorijos klausimai“², be kurio šiandien negali apsieiti ne tik Vidžemės istorijos, materialinės kultūros ar kalbos tyrinėtojai, bet ir tie baltistai, kuriems rūpi senųjų baltų genčių likimas dabartinėje Vidžemės teritorijoje. K. Ancytis yra palikęs ir nebaigtų darbų bei rankraščių, pvz., didoką studiją apie poezijos metriką.

Recenzuojamą darbą autorius buvo manęs pateikti kaip kandidatinę disertaciją, tačiau nespėjo: mirė 1963 m. sausio mėn 8 d. Paliko kaip reikiant nesuredaguotą mašinraščio tekstą, spėjęs padaryti tik pačius svarbiausius pataisymus, – kitkam nebeliko nei jėgų, nei laiko. Monografiją spaudai parengė Silvija Ragė (Raģe), pasinaudodama autoriaus brolio, literatūros istoriko ir kritiko, Valdemaro Ancyčio (padėjusio anksčiau autoriui) pagalba, kuris laimei dar spėjo 1974 m. vasarą išklausi- nėti vieną svarbiausių paties autoriaus informantų – Krišjanį Mežaraupą (1883–1974). Veikale nagrinėjamų žodžių kartoteką (apie 20 000 lapelių) mokamai sudarė autoriaus sūnus Janis Ancytis.

Likimas lėmė, kad šio didelio darbo vaisiaus – recenzuojamos knygos pasirodymo nesulaukė ne tik autorius, bet ir daug triūso įdėjusi rankraščio parengėja. Silvija Ragė mirė 1976 m. liepos mėn. 24 d.

Aknystos apylinkės įdomios visų pirma etnogenezės požiūriu. Monografijoje pateikiama vertingų šiuo klausimu duomenų.

Tarmė yra buvusioje sėlių žemėje. Sėliams sulatvėjus ir sulietuvėjus, etnografinė latvių – lietuvių riba, matyt, ėjo pro pat Aknystą, autoriaus nuomone, Suslėjos upe (p. 11). Tačiau monografijoje nurodoma, kad gyventa lietuvių ir anapus Suslėjos, pvz., Kalkiniekių, Kastulių latviai esą sulatvėję lietuviai. Gyvenviečių pavadinimuose lietuvių kalbos elementų au-

¹ Ancītis K. Par Aknīstes izloksni. Fakti un piezimes. – FBR, t. XV, p. 161–196.

² Ancītis K., Jansons A. Vidžemes etniskās vēstures jautājumi. – „Arheoloģija un etnogrāfija“, sēj. V, p. 25–68.

torius randa ir kitur (pvz., Kalnaraupji, Mežaraupji, Lukšaraupji, Silaraupji), bet tai buvęs arba daug senesnis sulatvėjimas, arba tai lietuviškų-lenkiškų dvarų įtakos rezultatas. Tarp Suslėjos ir Lietuvos sienos dabar lietuviai ir latviai gyveną mišriai, tik lietuvių daug mažiau. Latvių tarmės skirtumo tarp abiejų Suslėjos pusių autorius neranda, tačiau į Lietuvos pusę žmonės daugiau (arba ir gerai) supranta lietuviškai. Toliau į pietryčius nuo Aknystos, apie Garsenę (Gārsene) latvių kalba esanti visai nesena: vyresnioji karta dar trečiajame šio amžiaus dešimtmetyje (ir vėliau) namuose kalbėjusi bemaž ištisai lietuviškai, nors kitur vartojo latvių kalbą su vietos tarmės elementais. 1921 m. patikslinant buržuazinių Lietuvos ir Latvijos valstybių sieną, dalis Aknystos valsčiaus buvo priskirta prie Lietuvos. Toje dalyje latvių, atrodo, visai nebuvo.

Carinės Rusijos laikais Aknysta priklausė Kauno gubernijai. Aknystos dvarą valdė Rokiškio grafas Tyzenhauzas. Baudžiava čia tęsėsi iki XIX a. septintojo dešimtmečio, o su ja ir lietuviško – lenkiško dvaro įtaka. Lietuvių kalbos vartojimas ilgainiui vis mažėjo, bet anksčiau, dar baudžiavos laikais, lietuvių kalba Aknystos apylinkėse, pasak autoriaus, buvo vartojama jei ne visuotinai, tai labai plačiai. Atrodo, būta net latvių lietuviškumo atvejų. Tačiau nėra jokių duomenų, kurie rodytų, jog lietuvių kalbos vartojimą būtų skatinęs dvaras. Priešingai, žinomas vienas latvinimo atvejis, kai Garsenės dvarininkas vokietis savo lietuviškai kalbantiems žemdirbiams įsteigė liuteronų bažnyčią (pagal principą *cuius regio, eius religio*) su latviškai kalbančiu pamokslininku.

Aknystos lietuviai iš seno turėjo savo katalikišką bažnyčią. Pirmoji autoriui žinoma lietuviška mokykla buvo įsteigta tik trečiajame XX amžiaus dešimtmetyje. Tuo metu Aknystos katalikų bažnyčioje pamokslai neretai jau būdavo sakomi ir latviškai – atrodo, todėl, kad po baudžiavos panaikinimo nemaža Aknystos lietuvių sulatvėjo. Tautybės pakeitimas grėšė ir perėjimu į liuteronų tikybą. Nenorėdama netekti tikinčiųjų, bažnyčia prisitaikė ir iš dalies pakeitė kalbą. Prie lietuvių latvėjimo prisidėjo ir dvaro steigiami nuomojami ūkiai.

Aknystos vardas, pagal autorių, esąs lietuviškos kilmės. Dabartinė oficiali latviška forma *Aknīste* laikytina nauja. Ji imta vartoti tik nuo XX amžiaus trečiojo dešimtmečio. Vietos žmonės iš seno vartoja formą *Aknīša* (dial. *Akņēiša*). Ji sietina su lietuvių *Aknysta* ir ypač kaimo (Debeikių apyl.) vardu *Aknysčiai*. Kad latvių *š* galys būti iš lietuvių *šč*, rodąs tarmės skolinys *bdařši* = lie. *bařčiai*, rus.

бору. Daugiau žodžių su priesaga *-iša* Aknystos latvių tarmėje nesą.

Lietuvių kalbos elementų Aknystos latvių tarmėje daug. Neretai galima išgirsti vartojant net ištisas lietuviškas frazes, pvz.³, *susi'riņķit' viši vai'kai! atši'trauk! ar valģit' ņe'nōri?* ir pan. Taip atsitinka net kai tarp pašnekovų nėra lietuvių ir pasako asmenys, kurie lietuvių kalbos nemoka. Dažniausiai tokius pasakymus vietos latviai vartoja kalbėdami su vaikais, ir iš to, pasak autoriaus, nesunku suvokti ankstesnę jų prasmę. Kai lietuvių kalba šiame krašte dar vaidino svarbų vaidmenį, vaikai iš mažens būdavo prie jos pratinami. Padėtis seniai pasikeitė, bet įpročiai išliko.

Kitą grupę sudaro lituanizmai, kuriuos vietos latviai, pajvairindami savo kalbą, vartoja šalia latviškų atitikmenų. Šie lituanizmai labiau sulatvinti ir pokalbyje bematant išnyksta, kai tik imama rimčiau kalbėti. Pvz., pasako *jōa-it ģauļu barūt* (< *jāiet ģauļu barot*) 'reikia eiti kiaulių šerti'. Bet jei pokalbis toliau tęsiasi, tuoj vietoj g. pl. *ģauļu* pakeičiama a. pl. *cōukas* (< *cūkas*).

Trečioji grupė – įprastiniai leksikos lituanizmai, pvz., *paķeļe* 'pakelė', *ģidŗeit'is* (< *ģiedŗities*) 'giedrytis', *ģirtūķļe* (< *ģirtuokle*) 'girtuoklė (uoga)', *ģēist'* (es. l. *ģēizu*, būt. l. *ģēizu* // *ģēidu*) 'geisti' ir kt.

Dalis lituanizmų savo forma labai pritaipę prie tos pačios šaknies latviškų tarminių žodžių. Pvz., lituanizmas *iņņikēļ's* (< *izniķēlis*) 'išnūkėlis' tariamas su trumpuoju šaknies balsiu *i* kaip ir Aknystos tarmės žodis *iņņikt'* vietoj bendrinės latvių kalbos *izniķt*. Pasitaiko ir priešingų atvejų, kai kuris izoliuotas latviškas žodis perdirbamas lietuvių atitikmens pavyzdžiu, plg. adv. *sāusmē'nai* vietoj *sausmaņām* 'labai daug' su kirčiuotu lietuvišku formantu *-ai*.

Daug lituanizmų dabar jau išnykę. Pvz., XX amžiaus trečiajame dešimtmetyje buvo populiarus lietuvių šokis *suktiņc* (= *suktinis*). Dabar jo nebešoka ir pavadinimą tik retas beatmena. Tačiau yra ir tokių dabar tebevartojamų lituanizmų, kurių atitikmenų vietos lietuvių šnektoje autorius nerado, pvz., *naģērtēļ's* (< *neģērtēlis*) 'netinkamas daiktas ar žmogus'.

Pasitaiko nemaža žodžių, dėl kurių sunku nuspręsti, ar tai lituanizmai, ar dėl lietuvių kalbos įtakos išlikę senesni latviški variantai. Antai negali būti abejonės, kad žodžiai *prapūl't'* 'prapulti' ir *prapūl't'ine* 'prapuolimas'

³ Pateikiami pavyzdžiai su autoriaus vartojama latviška transkripcija, juoba, kad garsai paprastai tariami latviškai.

yra lituanizmai, nes latvių kalba neturi priešdėlio *pra-*. Bet pasakymų *papūl't'* 'patekti po kuo nors' arba *pūlt' vīersā* 'nukristi (ant ko nors)' žodis *pūl't'* gali ir nebūti lietuviškas skolinys, o senas latviškas žodis, išlikęs todėl, kad *pult* yra ir Aknystos lietuvių šnektoje.

Be abejonės, tarp Aknystos latvių yra buvę ne tik šiaip jau mokėjusių lietuvių kalbą, bet ir tikrų bilingvų, vienodai gerai kalbėjusių abiem šiomis kalbomis. Apie lyginamąją gramatiką šie žmonės, žinoma, nieko neišmanė, tačiau sugebėjo vienos kalbos žodžius perkelti į kitą kalbą, dėsningai pakeisdami jų garsus pagal fonetinius atitikmenis. Taip perkeltus žodžius, ypač jei turimi savi latviški tos pačios šaknies žodžiai, t. y. jeigu jie nėra izoliuoti, dabar atpažinti praktiškai neįmanoma. Visai tikrų tokio perkėlimo pavyzdžių autorius negalėjo pateikti, bet apie juos tenka galvoti, apžvelgiant, pvz., daiktavardžių kamienus. Neretai konstatuojama, kad tarmės žodis savo kamiengaliu ar priesaga skiriasi nuo latvių bendrinės kalbos atitikmens, bet sutampa su atitinkamu lietuvišku žodžiu. Tokiam sutapimui pradžia, pagal autorių, galėjo duoti latviškai kalbantis lietuvis, nesąmoningai lietuvišką žodį ėmęs tarti su latvišku fonetiniu apvalkalu. Tam tikrais atvejais tokie tarties variantai ilgainiui įsigalėdavo.

Autorius latvių tarmės pavyzdžius dažniausiai lygina ne su Aknystos lietuvių šnektos, bet su lietuvių bendrinės kalbos atitikmenimis. Taip elgėsi iš reikalo, nes jo sudaryta Aknystos lietuvių šnektos kartoteka žuvo karo metu. Dėl to tenka labai apgailestauti.

Monografijoje taip pat iškeliamą nemažą fonetinių, akcentologinių, morfologinių ir kitokių lituanizmų, pvz., g. pl. *řèikšču* 'rykščių' (su lietuviška pabaiga, p. 129), adv. *la'bài* 'labai' (p. 27), *b'e'gulādāms* 'begulėdamas' (su lietuvių *be-*, p. 27, 261), *mōašēl'e* (< *māšēle*) 'tėvo arba motinos brolio ar sesers dukra' (su lietuvių *-elė*, p. 116), *ūntrupš* (šalia *ūnrupe*) 'aukcijonas' (*untr-* perdirbta pagal Aknystos lietuvių *uñtras* < *añtras*, p. 197) ir kt.

Aknystos latvių tarmėje taip pat yra nemaža žodžių, gautų iš vokiečių, lenkų ar baltarusių kalbų. Germanizmai į tarmę daugiausia pateko ne iš pačios vokiečių kalbos, bet gauti per kitas latvių tarmes, ypač per į Aknystą atvykdavusius Rygos ir kitų miestų gyventojus, taip pat pasklido iš raštų. Su lenkų kalba Aknystos gyventojai dar baudžiavos laikais dažnai susidurdavo dvare; be to, XIX a. pirmoje pusėje žemdirbiams buvo išduotos lenkiškos prievolių vykdymo knygelės. Tuomet lenkiškai šiek tiek supratę gana daug vietinių žmonių, buvo ir gerai tą kalbą mokančių (pasitaiko net da-

bar). Polonizmų Aknystos latvių tarmėje yra daug, bet bemaž visus juos vartoja ir vietos lietuviai, taigi jie, autoriaus nuomone, galėtų būti laikomi lituanizmais, juoba kad pasitaiko su ryškiais lietuvių kalbos elementais, pvz., *mašlōņkas* 'pasukos' (plg. liet. dial. *maslionkà* ir lenk. *maślanka*). Dar plg. pavardžių formas *Krašāuckys*, *Malināuckys* šalia lenkiškų atitikmenų *Kraszewski*, *Malinowski*. Per lietuvių kalbą galėjo būti gauta ir bent dalis baltarusiškų skolinių, bet yra ir tokių baltarusizmų, kuriems toks aiškinimas netinka. Esama net iš žydų kalbos (jidiš) skolinių. Mat Aknystoje prieš karą gyveno daug žydų, ir jie mokėjo latvių kalbą (lietuviškai nekalbėjo).

Autorius įdomiai analizuoja intensyvią latvių bendrinės kalbos įtaką vietinei latvių tarmei. Nors dabar tokių šeimų, kurios būtų visai perėjusios prie bendrinės kalbos, nėra, bet bendrinės kalbos įtaka visur labai didelė. Mokantis bendrinės kalbos, kai kurios tarmės ypatybės sunkiai nugalimos, pvz., nelengvai išmokstama tarti latvių bendrinės kalbos siaurąjį *e*, kurio tarmės fonetinėje sistemoje visai nėra. Praeityje nemažą įtaką tarmei yra daręs ir vokiečių pastorių bei amatininkų vartotas žargoninis latvių kalbos variantas. Būta nemaža skirtingų latviškų tarmių maišymosi atvejų, nes dalis latvių į tarmės plotą yra vėliau atvykę. Dėl to dabartinėje tarmėje esama nemaža hipernormalizmų.

Autorius stebėjo aprašomos latvių tarmės kitimą daugiau negu 30 metų. Per tą laiką vis mažėjo lietuvių kalbos įtaka, vis labiau įsigalėjo latvių bendrinės kalbos elementai. Tai vertė autorių tarmę aprašyti ne vien sinchroniškai, bet ir diachroniškai. Monografijos įvade dėl to rašoma: „Kilo klausimas: kuri gi yra tikroji, klasiška, taisyklinga, nesužalota tarmė, — ar toji, kuria kalbėjo vidurinioji karta septintojo dešimtmečio pradžioje, ar toji, kurią var-tojo seni žmonės trečiojo dešimtmečio pabaigoje? Kurią tarmę atvaizduoti apraše? Dabartinėje tarmėje literarizmų (t. y. bendrinės kalbos elementų. — Z. Z.), be abejonės, yra daugiau, negu, pvz., apie šio šimtmečio pradžią. Bet ar tie tūkstančiai lituanizmų, kurie tarmėje buvo anksčiau ir apie kuriuos man pavyko susidaryti tam tikrą supratimą, — ar jie buvo grynos tarmės liudytojai? Einant toliau į praeitį, aiškiai iškiltų dar ir kitų įtakų, eventualiai, pvz., baltarusių kalbos įtaka, apie kurią dabar nieko tikresnio negalima pasakyti. Esant tokiai padėčiai, teko atvaizduoti tarmę ne vienu kuriuo jos raidos momentu, bet, kiek įmanoma, visą jos eigą. Tyrinėtojo pagrįstas uždavinys gali būti tik parodyti viską, kas žinoma apie tar-

mės praeitį ir dabartį, pateikti ne tik tarmės aprašą, bet ir jos istorinę gramatiką“ (p. 19).

Autorius šį užsibrėžtą uždavinį ir stengėsi įvykdyti. Didžiąją monografijos dalį sudaro detalus tarmės fonetikos ir morfologijos aprašas su išsamiais istoriniais aiškinimais. Yra ir įdomių pastabų diachroninių tyrinėjimų metodologijos klausimais, pvz., dėl skolinių prisiderinimo prie tarmėje turimų senesnių modelių (p. 48 tt.) ir kt.

Reikia konstatuoti, kad autorius išvadas daro atsargiai, apgalvotai ir mokamai. Tai matyti, pvz., iš tokio samprotavimo dėl aprašomosios tarmės reiškinių traktavimo: „Dauguma tarmės ypatybių yra jaunesnės, negu būdingieji visai latvių kalbai skirtumai nuo lietuvių kalbos, sakysim, *k*, *g* tam tikrais atvejais virtimas *c*, *ž*. Tai rodo, kad bent tie tarmės reiškiniai, kuriuos įmanoma reliatyviai datuoti, yra jaunesni už procesą, atskyrusį latvių kalbą lingvistiškai (apie visuomeninius momentus šiuo atveju nesprendžiama) nuo lietuvių kalbos. Aknystos tarmė – ir apskritai visas aukštaičių (= augšzemniekų) dialektas – išsirutuliojo jau savarankišku latvių kalbos laikotarpiu, todėl nėra pagrindo šį dialektą laikyti senesniu, negu vidurio dialektas, ir, remiantis

tokiu įsivaizduotu dialekto senumu, spręsti apie tai, kurie etniniai vienetai sudarė latvių tautos branduolį. Iš archeologijos, istorijos ir kalbotyros žinome apie latgalius, sėlius, žiemgalius, kuršius. Galima manyti, kad jie kalbėjo nors labai artimomis, bet vis dėlto savarankiškomis kalbomis. Tačiau aiškinant, kaip tų kalbų vietoje atsirado latvių kalba, reiks dar daug kompleksinių tyrinėjimų, panaudojant visas tas mokslo šakas, kurios šiuo klausimu gali ką nors duoti. Susižavėti išvadomis apie latgalių prioritetą latvių etnogenezėje dar per anksti“ (p. 21–22).

Monografijoje ras daug įdomių aprašomosios tarmės duomenų ne tik latvių kalbos tyrinėtojai, bet ir apskritai baltistai. Plg. autoriaus konstatuotą faktą, kad Aknystos latviai iki penktojo šio amžiaus dešimtmečio dar turėjo išlaikę supyną (p. 270).

Monografija pasinaudoti lengvina mokamai sudaryta nagrinėjamų žodžių (atskirai latviškų ir kitų kalbų) rodyklės.

Baltistai dėkingi Latvijos TSR Mokslų Akademijos Kalbos ir literatūros institutui, taip pat „Zinātne“ leidyklai už tokio puikaus ir reikalingo veikalo išleidimą.

Z. Zinkevičius